મહિલા ખેતમજૂરોની આર્થિક સ્થિતિ: દાહોદ જીલ્લાના સંદર્ભમાં એક અભ્યાસ

ડો. અનિલકુમાર આર ડામોર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

શ્રી કે. આર. દેસાઈ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,ઝાલોદ જિલ્લો.દાહોદ, ગુજરાત

સારાંશ

મહિલા ખેતમજૂરો ભારતના ગ્રામીણ કાર્યબળના સૌથી નબળા વર્ગોમાંથી એક છે. કૃષિ ઉત્પાદનમાં તેમના નોંધપાત્ર યોગદાન છતાં, તેઓ આર્થિક અસુરક્ષા, વેતનમાં ભેદભાવ, મોસમી બેરોજગારી, કામ કરવાની નબળી પરિસ્થિતિઓ અને ઉત્પાદક સંસાધનો સુધી મર્યાદિત પહોંચનો સામનો કરી રહ્યા છે. મુખ્યત્વે આદિવાસી વસ્તી અને વરસાદ આધારિત ખેતી ધરાવતો ગુજરાતનો દાહોદ જિલ્લો આ પડકારોનું પરીક્ષણ કરવા માટે એક વિશિષ્ટ સંદર્ભ પૂરો પાડે છે.આ અભ્યાસ મહિલા ખેતમજૂરોના રોજગારની પેટર્ન, આવકના સ્તર, શૈક્ષણિક સ્થિતિ, સરકારી કલ્યાણકારી યોજનાઓ સુધીની પહોંચ અને મુખ્ય આર્થિક પડકારોનું વિશ્લેષણ કરીને દાહોદ જિલ્લામાં તેમની સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિની તપાસ કરે છે. આ અભ્યાસ એવી નીતિવિષયક બાબતોની પણ ચર્ચા કરે છે જે તેમની આજીવિકાની સુરક્ષા અને આર્થિક સશક્તિકરણમાં સુધારો કરી શકે છે.

તારણો સૂચવે છે કે વિવિધ સરકારી પહેલો હોવા છતાં, ગરીબી, નીચો સાક્ષરતા દર, અનિયમિત રોજગાર અને જાતિગત અસમાનતા મહિલા ખેતમજૂરોની આર્થિક પ્રગતિને સતત અટકાવી રહી છે.

પ્રસ્તાવના

કૃષિ એ ભારતમાં રોજગારના સૌથી મોટા સ્ત્રોતોમાંનું એક છે, ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં જ્યાં લાખો કુટુંબો તેમની આજીવિકા માટે ખેતી અને ખેતમજૂરી પર નિર્ભર છે. કૃષિ ક્ષેત્રના કાર્યબળમાં મહિલાઓનો મોટો હિસ્સો છે, જેઓ વાવણી, રોપણી, નીંદણ, લણણી, ઉપણવું/છૂટું પાડવું, બીજ સંરક્ષણ, પશુપાલન વ્યવસ્થાપન અને લણણી પછીની પ્રક્રિયાઓ સહિતની પ્રવૃત્તિઓમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. કૃષિ ઉત્પાદનને જાળવી રાખવા અને અન્ન સુરક્ષા સુનિશ્ચિત કરવા માટે તેમનું યોગદાન અતિ આવશ્યક છે.

જોકે, તેમની અનિવાર્ય ભૂમિકા હોવા છતાં, મહિલા ખેતમજૂરો અવારનવાર આર્થિક રીતે વંચિત રહી જાય છે. તેઓ સામાન્ય રીતે પુરુષો કરતાં ઓછું વેતન મેળવે છે, જમીન અને ઉત્પાદક સંપત્તિ પર તેમની માલિકી મર્યાદિત હોય છે, સંસ્થાકીય ધિરાણ (લોન) સુધી તેમની પહોંચનો અભાવ હોય છે અને તેઓ અસુરક્ષિત રોજગારની પરિસ્થિતિઓમાં કામ કરે છે. સામાજિક માન્યતાઓ, જાતિગત ભેદભાવ અને નીચું શૈક્ષણિક સ્તર તેમની આર્થિક પ્રગતિની તકોને વધુ મર્યાદિત કરે છે.

ગુજરાતના પૂર્વ આદિવાસી વિસ્તારમાં આવેલો દાહોદ જિલ્લો રાજ્યના આર્થિક રીતે પછાત જિલ્લાઓમાંનો એક છે. આ જિલ્લો મુખ્યત્વે અનુસૂચિત જનજાતિ (આદિવાસી) વસ્તી ધરાવે છે, જ્યાં ખેતી એ મુખ્ય વ્યવસાય છે. મોટાભાગની કૃષિ પ્રવૃત્તિઓ ચોમાસાના વરસાદ પર આધારિત છે, જેના કારણે રોજગાર અત્યંત મોસમી બની જાય છે. પરિણામે, મહિલા ખેતમજૂરો વારંવાર આવકની અસ્થિરતા અને મોસમી સ્થળાંતરનો અનુભવ કરે છે.

સર્વસમાવેશી વિકાસ અને જાતિગત સમાનતાને પ્રોત્સાહન આપતી અસરકારક વિકાસ નીતિઓ ઘડવા માટે દાહોદ જિલ્લાની મહિલા ખેતમજૂરોની આર્થિક વાસ્તવિકતાઓને સમજવી અત્યંત જરૂરી છે.

દાહોદ જિલ્લાની રૂપરેખા

દાહોદ જિલ્લો પૂર્વ ગુજરાતમાં આવેલો છે અને તે મધ્ય પ્રદેશ તથા રાજસ્થાન સાથે તેની સરહદો વહેંચે છે. આ જિલ્લો મુખ્યત્વે આદિવાસી વસ્તી ધરાવે છે, જેમાં કુલ વસ્તીનો મોટો હિસ્સો અનુસૂચિત જનજાતિનો છે. ખેતી એ અહીંનો મુખ્ય વ્યવસાય છે, જોકે મોટાભાગની ખેતી વરસાદ આધારિત છે અને તે નાના તથા ટુકડાઓમાં વહેંચાયેલા જમીનધારકો દ્વારા થાય છે.

મુખ્ય કૃષિ પાકો:મકાઈ,ડાંગર/ચોખા,ઘઉં,ચણા,કપાસ,તુવેર,સોયાબીન

ખેતી મોટે ભાગે વરસાદ પર નિર્ભર હોવાને કારણે, વર્ષ દરમિયાન રોજગારીની તકોમાં ભારે ઉતાર-ચડાવ આવે છે. ખેતીની ઓછી મોસમ (બિન-અસરકારક સમય) દરમિયાન, ઘણા કુટુંબો રોજગારની શોધમાં કામચલાઉ ધોરણે આસપાસના જિલ્લાઓ અને પડોશી રાજ્યોમાં સ્થળાંતર કરે છે.

કૃષિ ઉત્પાદનના લગભગ દરેક તબક્કામાં મહિલાઓ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે તેઓ મર્યાદિત રોજગાર સુરક્ષા સાથે છૂટક દૈનિક મજૂર તરીકે કામ કરે છે.

અભ્યાસના ઉદ્દેશ્યો

આ અભ્યાસના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો નીચે મુજબ છે:

૧) દાહોદ જિલ્લામાં મહિલા ખેતમજૂરોના સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિની તપાસ કરવી.

૨)તેમની રોજગારની પેટર્ન અને આવકના સ્ત્રોતોનું વિશ્લેષણ કરવું.

૩)મહિલા ખેતમજૂરો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા મુખ્ય આર્થિક પડકારોને ઓળખવા.

૪)સરકારી કલ્યાણકારી યોજનાઓ સુધીની તેમની પહોંચનું મૂલ્યાંકન કરવું.

૫)તેમની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો કરવા માટે નીતિવિષયક ઉપાયો/સૂચનો રજૂ કરવા.

સંશોધન પદ્ધતિ

આ અભ્યાસ પ્રાથમિક રીતે વર્ણનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક પ્રકૃતિનો છે.

- **માહિતીના સ્ત્રોતો**

➢ **પ્રાથમિક માહિતી**

- વ્યક્તિગત મુલાકાતો
- કૌટુંબિક સર્વેક્ષણો
- માળખાકીય પ્રશ્નાવલિ
- જૂથ ચર્ચા / ફોકસ ગ્રુપ ચર્ચાઓ

➢ ગૌણ માહિતી

- ભારતની વસ્તી ગણતરી
- કૃષિ મંત્રાલય
- ગુજરાત સરકારના અહેવાલો
- નાબાર્ડ (NABARD) ના પ્રકાશનો
- નેશનલ સેમ્પલ સર્વે - એન.એસ.એસ.
- પિરિયોડિક લેબર ફોર્સ સર્વે - પી.એલ.એફ.એસ. (Periodic Labour Force Survey - PLFS)
- સંશોધન સામયિકો / જર્નલ્સ
- પુસ્તકો અને પ્રકાશિત અહેવાલો

એકત્રિત કરવામાં આવેલી માહિતીનું વિશ્લેષણ જરૂરિયાત મુજબ ટકાવારી, સરેરાશ, કોષ્ટકો અને આલેખીય અર્થઘટન જેવી વર્ણનાત્મક આંકડાકીય તકનીકોનો ઉપયોગ કરીને કરવામાં આવ્યું છે.

મહિલા ખેતમજૂરોની સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ

દાહોદમાં મહિલા ખેતમજૂરો સામાન્ય રીતે આર્થિક રીતે નબળા આદિવાસી પરિવારોમાંથી આવે છે. મોટાભાગના પરિવારો પાસે કાં તો ખૂબ જ નાની જમીનધારકતા છે અથવા ખેતીલાયક જમીન છે જ નહીં, જે મહિલાઓને વેતન આધારિત રોજગાર પર નિર્ભર રહેવા મજબૂર કરે છે.

મહિલા મજૂરોમાં શિક્ષણનું સ્તર પ્રમાણમાં નીચું છે. ગરીબી, ઘરગથ્થુ જવાબદારીઓ અથવા દૂરના ગામડાઓમાં શૈક્ષણિક સુવિધાઓના અભાવને કારણે ઘણી મહિલાઓ બાળપણમાં

જ શિક્ષણ છોડી દે છે. મર્યાદિત શિક્ષણ કુશળતા ધરાવતા વ્યવસાયો અને રોજગારીની અન્ય તકો સુધીની તેમની પહોંચને મર્યાદિત કરે છે.

પરિવારનું કદ સામાન્ય રીતે મોટું હોય છે, જેના પરિણામે મોસમી કૃષિ આવક પર નિર્ભરતા વધુ રહે છે. કૃષિ કાર્ય ઉપરાંત, મહિલાઓ ઘરકામ, બાળસંભાળ, બળતણના લાકડાં એકઠા કરવા, પીવાનું પાણી લાવવું અને પશુપાલન વ્યવસ્થાપન માટે પણ જવાબદાર હોય છે.

જ્યારે ઘરગથ્થુ અને કૃષિ બંને જવાબદારીઓને જોડવામાં આવે ત્યારે સરેરાશ કામનો દિવસ ઘણીવાર બાર કલાકથી વધુ લંબાય છે. તેમ છતાં, આ મોટાભાગના શ્રમનું આર્થિક રીતે ઓછું મૂલ્યાંકન થાય છે અને સામાજિક રીતે તેને યોગ્ય માન્યતા મળતી નથી.

મહિલા ખેતમજૂરોની રોજગાર પેટર્ન

દાહોદ જિલ્લામાં કૃષિ રોજગાર મોટે ભાગે મોસમી હોય છે કારણ કે ખેતીનો આધાર મુખ્યત્વે ચોમાસાના વરસાદ પર રહેલો છે. પરિણામે, મહિલા ખેતમજૂરોને આખું વર્ષ રોજગારી મળતી નથી. વાવણી, રોપણી, નીંદણ, લણણી અને ઉપણવાની/છૂટું પાડવાની મોસમ દરમિયાન તેમની રોજગારીની તકો વધે છે, જ્યારે ખેતીની મધ્યમાં કે પછીની બિન-મોસમ દરમિયાન રોજગારીની અછત ઊભી થાય છે.

મહિલાઓ સામાન્ય રીતે વધુ શ્રમ માગી લેતી કૃષિ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે જેમાં ધીરજ અને શારીરિક કૌશલ્યની જરૂર હોય છે. તેમની મુખ્ય કૃષિ જવાબદારીઓમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

- જમીન તૈયાર કરવામાં સહાય કરવી
- બીજ વાવણી
- ડાંગરની રોપણી
- નીંદણ (ખેતરમાંથી બિનજરૂરી ઘાસ દૂર કરવું)
- ખાતર નાખવું
- લણણી
- ઉપણવું/છૂટું પાડવું
- પાકની સફાઈ અને સુકવણી
- કૃષિ ઉત્પાદનનો સંગ્રહ
- પશુપાલન વ્યવસ્થાપન

બેરોજગારીના સમયગાળા દરમિયાન, ઘણી મહિલાઓ બિન-કૃષિ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા તેમની આવકમાં ઉમેરો કરે છે, જેમ કે:

- વન પેદાશોનું એકત્રીકરણ અને વેચાણ
- બાંધકામ ક્ષેત્રે દૈનિક મજૂરી
- ઘરકામ
- પશુપાલન
- મનરેગા (MGNREGA) હેઠળ રોજગારી
- પરિવારના સભ્યો સાથે મોસમી સ્થળાંતર

જોકે મહિલાઓ કૃષિ ઉત્પાદનમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપે છે, છતાં ખેતીની કામગીરીમાં તેઓ ભાગ્યે જ દેખરેખ કે નિર્ણય લેવાની ભૂમિકામાં હોય છે.

વેતન માળખું અને આવકનું સ્તર

મહિલા ખેતમજૂરો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા મુખ્ય આર્થિક પડકારોમાંનો એક ઓછું અને અનિયમિત વેતન માળખું છે.

મહિલાઓ દ્વારા મેળવવામાં આવતું વેતન સામાન્ય રીતે નીચેની બાબતો પર આધાર રાખે છે:

- કૃષિ મોસમ
- પાકનો પ્રકાર
- કામનું સ્વરૂપ
- શ્રમની માંગ

સ્થાનિક મજૂર બજારની સ્થિતિ એકસરખું કૃષિ કાર્ય કરવા છતાં, ગ્રામીણ મજૂર બજારોમાં પ્રવર્તતા જાતિગત ભેદભાવને કારણે મહિલાઓને પુરુષ મજૂરો કરતાં ઓછું વેતન મળે છે

રોજગાર મોસમી હોવાને કારણે ખેતમજૂર પરિવારોની વાર્ષિક કૌટુંબિક આવક સામાન્ય રીતે અસ્થિર હોય છે. દુષ્કાળના વર્ષો અથવા નબળા ચોમાસાની મોસમ દરમિયાન, રોજગારીની તકોમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થાય છે, જેનાથી ગંભીર આર્થિક તણાવ ઊભો થાય છે.

ઘણા પરિવારો આવકના વિવિધ સ્ત્રોતો પર નિર્ભર રહે છે, જેમ કે:

1. કૃષિ વેતન/મજૂરી
2. પશુપાલનમાંથી આવક
3. સરકારી કલ્યાણકારી યોજનાઓ

4. વન પેદાશો
5. મોસમી સ્થળાંતર
6. છૂટક મજૂરી

આવક અસ્પષ્ટ અને અનિશ્ચિત રહેતી હોવાથી, કૌટુંબિક બચત સામાન્ય રીતે ખૂબ જ ઓછી હોય છે.

ખર્ચની પેટર્ન

મહિલા ખેતમજૂરો દ્વારા મેળવવામાં આવતી આવક મુખ્યત્વે પરિવારની આવશ્યક જરૂરિયાતો પર ખર્ચ કરવામાં આવે છે.

ખર્ચની મુખ્ય શ્રેણીઓમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

૧)ખોરાક અને પોષણ

૨)બાળકોનું શિક્ષણ

૩)આરોગ્ય સંભાળ (દવા-સારવાર)

૪)કપડાં

૫)ઘરનું સમારકામ અને જાળવણી

૬)બિયારણ, ખાતર વગેરે

૭)સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રસંગો

૮)પરિવહન/વાહનવ્યવહાર

તબીબી કટોકટીના સમયે ગરીબ પરિવારોને વારંવાર ઊંચા વ્યાજ દરે બિન-સંસ્થાકીય શાહુકારો પાસેથી નાણાં ઉધાર લેવાની ફરજ પડે છે, જેનાથી દેવાદારીમાં વધારો થાય છે.

પર્યાપ્ત બચતનો અભાવ પાક નિષ્ફળ જવાના અથવા આરોગ્ય વિષયક કટોકટીના સમયમાં આર્થિક અસુરક્ષાને વધુ વધારે છે.

સરકારી કલ્યાણકારી યોજનાઓ સુધીની પહોંચ

ભારત સરકાર અને ગુજરાત સરકાર બંનેએ ગ્રામીણ મહિલાઓની આજીવિકામાં સુધારો કરવા માટે વિવિધ કલ્યાણકારી કાર્યક્રમો શરૂ કર્યા છે.

કેટલીક મહત્વપૂર્ણ યોજનાઓમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

૧)મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી અધિનિયમ (MGNREGA - મનરેગા)

૨)પ્રધાનમંત્રી જન ધન યોજના

૩)આયુષ્માન ભારત

૪)પ્રધાનમંત્રી જીવન જ્યોતિ બીમા યોજના

૫)પ્રધાનમંત્રી સુરક્ષા બીમા યોજના

૬)રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ આજીવિકા મિશન (NRLM)

૭)સ્વયં સહાય જૂથ (SHG) કાર્યક્રમો

૮)પીએમ-કિસાન (PM-KISAN - પાત્રતા ધરાવતા ખેડૂત પરિવારો માટે)

આ યોજનાઓએ નાણાકીય સમાવેશન અને સામાજિક સુરક્ષામાં સુધારો કરવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. છતાં, કેટલાક પડકારો હજુ પણ પ્રવર્તે છે:

- જાગૃતિનો અભાવ
- જટિલ વહીવટી પ્રક્રિયાઓ
- વેતનની ચુકવણીમાં વિલંબ
- મર્યાદિત ડિજિટલ સાક્ષરતા
- દસ્તાવેજીકરણ (ડોક્યુમેન્ટેશન) માં મુશ્કેલીઓ
- દૂરના આદિવાસી ગામડાઓમાં અપૂરતી પહોંચ

જાગૃતિ ઝુંબેશને મજબૂત કરવાથી અને વહીવટી પ્રક્રિયાઓને સરળ બનાવવાથી આ કલ્યાણકારી કાર્યક્રમોની અસરકારકતામાં નોંધપાત્ર સુધારો થઈ શકે છે.

મુખ્ય આર્થિક પડકારો

દાહોદ જિલ્લાની મહિલા ખેતમજૂરો સતત અનેક પરસ્પર જોડાયેલી આર્થિક સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહી છે:

૧) મોસમી બેરોજગારી

કૃષિ રોજગાર માત્ર ચોક્કસ પાકની મોસમ દરમિયાન જ ઉપલબ્ધ થાય છે, જેના કારણે મહિલાઓ વર્ષમાં કેટલાંક મહિનાઓ સુધી બેરોજગાર રહે છે.

૨) વેતનમાં ભેદભાવ

સમાન કાર્ય સમાન ક્ષમતાથી કરવા છતાં, મહિલાઓને અવારનવાર પુરુષ મજૂરો કરતાં ઓછું વેતન મળે છે.

૩) ગરીબી

કુટુંબની ઓછી આવક ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ, આરોગ્ય સંભાળ, પૌષ્ટિક આહાર અને સારા આવાસ સુધીની પહોંચને મર્યાદિત કરે છે.

૪) જમીનની મર્યાદિત માલિકી

ખૂબ જ ઓછી મહિલાઓ પોતાના નામે ખેતીની જમીન ધરાવે છે, જેનાથી તેમની આર્થિક સ્વતંત્રતા અને વાટાઘાટો કરવાની શક્તિ (બાર્ગેનિંગ પાવર) ઘટે છે.

૫) નીચું શૈક્ષણિક સ્તર

મર્યાદિત શિક્ષણ કુશળતા ધરાવતા રોજગાર અને વ્યવસાયિક તકો સુધીની પહોંચને અવરોધે છે.

૬) સંસ્થાકીય ધિરાણ (લોન) સુધીની નબળી પહોંચ

બેંકમાંથી લોન મેળવવી મુશ્કેલ હોવાને કારણે ઘણી મહિલાઓ બિન-સંસ્થાકીય શાહુકારો પર નિર્ભર રહે છે.

૭) આરોગ્ય વિષયક સમસ્યાઓ

સતત શારીરિક શ્રમ, અપૂરતું પોષણ, એનિમીયા (રક્તહિનતા), સ્વચ્છતાનો અભાવ અને આરોગ્ય સુવિધાઓની અછત તેમની ઉત્પાદકતા પર પ્રતિકૂળ અસર કરે છે.

૮) આબોહવા પરિવર્તન

અનિયમિત વરસાદ, દુષ્કાળ અને હવામાનની બદલાતી પેટર્ન કૃષિ રોજગારની તકો ઘટાડે છે અને આજીવિકાની અસુરક્ષામાં વધારો કરે છે.

૯) સ્થળાંતર

મોસમી સ્થળાંતર બાળકોના શિક્ષણ, આરોગ્ય સંભાળની પહોંચ અને સામાજિક સ્થિરતાને ખોરવે છે, તેમજ મહિલાઓને અસુરક્ષિત કામકાજની પરિસ્થિતિઓ તરફ ધકેલે છે.

૧૦) નિર્ણય લેવાની મર્યાદિત સત્તા

મહિલાઓ કૃષિ ઉત્પાદનમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપે છે છતાં, આવક, ખર્ચ, જમીન અને રોકાણ અંગેના નિર્ણયો અવારનવાર પરિવારના પુરુષ સભ્યો દ્વારા જ લેવામાં આવે છે.

ચર્ચા (Discussion)

દાહોદ જિલ્લાની મહિલા ખેતમજૂરોના આર્થિક સંજોગો ભારતના આદિવાસી ગ્રામીણ સમુદાયો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા વ્યાપક પડકારોને દર્શાવે છે. કૃષિ ક્ષેત્રે તેમનું યોગદાન નોંધપાત્ર છે, તેમ છતાં તેની સામે મળતું આર્થિક વળતર પ્રમાણસર રીતે ખૂબ જ ઓછું છે. જમીનવિહોણા હોવું, મોસમી રોજગાર, જાતિગત અસમાનતા, અપૂરતું શિક્ષણ અને નાણાકીય સંસ્થાઓ સુધીની નબળી પહોંચ જેવા માળખાકીય મુદ્દાઓ તેમની આર્થિક પ્રગતિને સતત મર્યાદિત કરી રહ્યા છે.

મહિલા ખેતમજૂરોની આજીવિકા સુધારવા માટે શિક્ષણ, કૌશલ્ય વિકાસ, નાણાકીય સમાવેશન, કૃષિ વૈવિધ્યીકરણ, મહિલા મંડળો/જૂથો, બજાર સુધીની બહેતર પહોંચ અને કલ્યાણકારી કાર્યક્રમોના વધુ મજબૂત અમલીકરણને સાંકળતા સંકલિત પ્રયાસોની જરૂર છે.

મુખ્ય તારણો

દાહોદ જિલ્લામાં મહિલા ખેતમજૂરોની સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિના વિશ્લેષણના આધારે, નીચે મુજબના મુખ્ય તારણો સામે આવે છે:

૧) મહિલાઓ કૃષિ ઉત્પાદનના લગભગ દરેક તબક્કામાં સક્રિયપણે સંકળાયેલી છે, છતાં તેમના કામનું ઓછું મૂલ્યાંકન થાય છે અને ઓછું વેતન ચૂકવવામાં આવે છે.

૨) રોજગારીની તકો મોસમી હોય છે, જેના પરિણામે અનિયમિત આવક અને આર્થિક અસુરક્ષા ઊભી થાય છે.

૩) મોટાભાગની મહિલા ખેતમજૂરો અનુસૂચિત જનજાતિ (ST) સમુદાયો અને આર્થિક રીતે નબળા પરિવારોમાંથી આવે છે.

૪) નીચું શૈક્ષણિક સ્તર કૌશલ્ય ધરાવતા વ્યવસાયો અને રોજગારીની અન્ય તકો સુધીની પહોંચને મર્યાદિત કરે છે.

૫) કૃષિ પ્રવૃત્તિઓમાં સમાન ભાગીદારી હોવા છતાં, પુરુષ અને મહિલા મજૂરો વચ્ચે વેતનની અસમાનતા સતત પ્રવર્તે છે.

૬) મહિલાઓમાં જમીનની માલિકી અત્યંત મર્યાદિત છે, જે તેમની આર્થિક સ્વતંત્રતા અને નિર્ણય લેવાની ક્ષમતાને ઘટાડે છે.

૭) ઓછી અને અસુરક્ષિત આવકને કારણે કૌટુંબિક બચત નહિવત રહે છે.

૮) પૂરક આવક માટે ઘણી મહિલાઓ સ્વયં સહાય જૂથો (SHGs), મનરેગા (MGNREGA) અને સરકારી કલ્યાણકારી યોજનાઓ પર નિર્ભર છે.

૯) નબળું આરોગ્ય, અપૂરતું પોષણ અને મર્યાદિત આરોગ્ય સુવિધાઓ તેમની કાર્યક્ષમતા/ઉત્પાદકતા ઘટાડે છે.

૧૦) આબોહવાની વિષમતા અને અનિયમિત વરસાદ રોજગારીની તકો અને કૌટુંબિક આવકને નોંધપાત્ર રીતે અસર કરે છે.

નીતિવિષયક સૂચનો

દાહોદ જિલ્લાની મહિલા ખેતમજૂરોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે નીચે મુજબની નીતિવિષયક ભલામણો કરવામાં આવે છે:

૧. સમાન વેતનને પ્રોત્સાહન

સમાન કામ માટે પુરુષો જેટલું જ વેતન મહિલાઓને મળે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે સમાન વેતનની જોગવાઈઓનું કડક અમલીકરણ થવું જોઈએ.

૨. કૌશલ્ય વિકાસ

આવકની વધારાની તકો પૂરી પાડવા માટે ફૂડ પ્રોસેસિંગ, ડેરી ફાર્મિંગ, મરઘા પાલન, સિલાઈ કામ, હસ્તકળા, ડિજિટલ સાક્ષરતા અને ગ્રામીણ ઉદ્યોગસાહસિકતા ક્ષેત્રે તાલીમ કાર્યક્રમોનો વિસ્તાર કરવો જોઈએ.

૩.સ્વયં સહાય જૂથો (SHGs) ને મજબૂત બનાવવું

મહિલા સ્વયં સહાય જૂથોને નાણાકીય સહાય, ક્ષમતા નિર્માણની તાલીમ અને બેંક ધિરાણ/લોન સુધી વધુ સરળ પહોંચ મળવી જોઈએ.

૪.કૃષિ અબજો/માળખાકીય સુવિધાઓમાં સુધારો

સિંચાઈ, જળ સંચય, સંગ્રહ સુવિધાઓ, ગ્રામીણ રસ્તાઓ અને કૃષિ યાંત્રિકીકરણમાં રોકાણ કરવાથી વધુ સ્થિર રોજગારી ઊભી કરી શકાય છે.

૫. મનરેગા (MGNREGA) નો વિસ્તાર

ગેરંટી આપેલા કામના દિવસોની સંખ્યામાં વધારો કરવાથી અને સમયસર વેતનની ચુકવણી સુનિશ્ચિત કરવાથી મોસમી બેરોજગારી ઘટી શકે છે.

૬.નાણાકીય સમાવેશન

મહિલાઓને બેંક ખાતા ખોલવા, વ્યાજબી દરે લોન મેળવવા અને નાણાકીય સાક્ષરતા કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવી જોઈએ.

૭. શિક્ષણ અને સાક્ષરતા

પ્રૌઢ શિક્ષણ કાર્યક્રમો, વ્યાવસાયિક તાલીમ અને કન્યાઓ માટેની શિષ્યવૃત્તિઓ લાંબા ગાળાના સામાજિક-આર્થિક પરિણામોમાં સુધારો કરી શકે છે.

૮.આરોગ્ય અને પોષણ

આદિવાસી ગામડાઓમાં નિયમિત આરોગ્ય કેમ્પ, માતૃત્વ સંભાળ સેવાઓ, પોષણ સહાય અને જાગૃતિ ઝુંબેશને મજબૂત બનાવવી જોઈએ.

૯. સામાજિક સુરક્ષા

પેન્શન યોજનાઓ, અકસ્માત વીમો, માતૃત્વ લાભો અને જીવન વીમા હેઠળ વધુ આવરી લેવાથી આર્થિક સુરક્ષામાં સુધારો થશે.

૧૦.મહિલાઓના જમીન અધિકારો

સંયુક્ત જમીન માલિકીને પ્રોત્સાહન આપતી નીતિઓ અને વારસાના અધિકારો અંગેની કાનૂની જાગૃતિ મહિલાઓના આર્થિક સશક્તિકરણને મજબૂત બનાવશે.

નિષ્કર્ષ

મહિલા ખેતમજૂરો દાહોદ જિલ્લાના ગ્રામીણ કૃષિ અર્થતંત્રની કરોડરજ્જુ છે. તેમનું યોગદાન ખેતીની પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત ઘરગથ્થુ વ્યવસ્થાપન, પશુપાલન અને સમુદાયના કલ્યાણ સુધી વિસ્તરેલું છે. તેમની અવિભાજ્ય અને આવશ્યક ભૂમિકા હોવા છતાં, તેઓ સતત ગરીબી, વેતનમાં ભેદભાવ, મોસમી બેરોજગારી, ઉત્પાદક સંસાધનો સુધી મર્યાદિત પહોંચ અને અપૂરતા સામાજિક રક્ષણનો સામનો કરી રહ્યા છે.

આ અભ્યાસના તારણો સૂચવે છે કે મહિલા ખેતમજૂરોની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો કરવા માટે સરકારી એજન્સીઓ, સ્થાનિક સંસ્થાઓ, નાગરિક સમાજ સંગઠનો (NGOs) અને નાણાકીય સંસ્થાઓને સાંકળતા વ્યાપક અભિગમની જરૂર છે. ટકાઉ આર્થિક સશક્તિકરણ હાસલ કરવા માટે સમાન વેતન, શિક્ષણ, કૌશલ્ય વિકાસ, નાણાકીય સમાવેશન, સુધારેલી આરોગ્ય સંભાળ અને કલ્યાણકારી યોજનાઓનું વધુ મજબૂત અમલીકરણ અત્યંત જરૂરી છે.

દાહોદ જિલ્લાની મુખ્યત્વે આદિવાસી વસ્તી અને વરસાદ આધારિત ખેતી પરની નિર્ભરતાને ધ્યાનમાં રાખીને, સ્થાનિક સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિઓને સંબોધતી લક્ષિત નીતિઓ વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે. મહિલા ખેતમજૂરોનું સશક્તિકરણ માત્ર કૌટુંબિક આવકમાં જ વધારો નહીં કરે, પરંતુ ગ્રામીણ વિકાસ, જાતિગત સમાનતા, કૃષિ ઉત્પાદકતા અને સર્વસમાવેશી આર્થિક વૃદ્ધિમાં પણ નોંધપાત્ર યોગદાન આપશે.

સંદર્ભ સૂચિ

- Census of India. (2011). Primary Census Abstract. Government of India.
- Government of Gujarat. Statistical Abstract of Gujarat (Latest Edition).
- Ministry of Agriculture & Farmers Welfare. (Various Reports). Government of India.
- Ministry of Rural Development. MGNREGA Annual Reports. Government of India.
- National Sample Survey Office (NSSO). Employment and Unemployment Reports.

- Periodic Labour Force Survey (PLFS). Ministry of Statistics and Programme Implementation.
- NABARD. Status of Rural Finance in India.
- International Labour Organization (ILO). (2018). Women and Men in the Informal Economy.
- FAO. (2011). The State of Food and Agriculture: Women in Agriculture.
- Agarwal, B. (1994). A Field of One's Own: Gender and Land Rights in South Asia. Cambridge University Press.
- Dreze, J., & Sen, A. (2013). An Uncertain Glory: India and Its Contradictions. Princeton University Press.
- Government of India. Economic Survey (Latest Edition).
- Reserve Bank of India. Handbook of Statistics on the Indian Economy.
- UN Women. Progress of the World's Women (Latest Edition).
- World Bank. World Development Report (Latest Edition).